

VERLOREN ERFENIS

Boeren, bezit en verlies
in een Fries-Drentse familie

Foto voorkant: Kale Duinen (Aekingerzand, Appelscha) – gemaakt door H.E.J. Vincenten 2016.

Tweede Volledig Herziene Druk
© Copyright 2026 A.K.R. Waanders, Lochem.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the publisher.

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden op copyright te voldoen. Wie toch aanspraak meent te maken op copyright wordt verzocht schriftelijk contact op te nemen met de uitgever onder e-mailadres: Bataafse-Armee@planet.nl

ISBN 9789465389486

Vormgeving: A.K.R. Waanders.
Uitgegeven via Brave New Books.

INHOUDSOPGAVE

Inleiding	6
Land, arbeid en vuur	8
Veenarbeider	8
Grote Veenbrand	11
Spaanse griep	16
Heertje in het veen	21
Drie generaties	24
Van Goede Komaf	28
Zwijgen als het graf	28
Nalatenschap	33
Sporen van aanzien	36
Hoofdelingen en familiegeheugen	38
Roel Fokkes Fokkema	42
Doop	42
Jonge jaren	44
Dag dat het stil werd	47
Nieuw begin	49
Handen of letters	53
Plicht en identiteit	58
Rijke Oogst	64
Boeldag	64
Aanvaardbaar	68
Huwelijk	71

Allemaal in de Familie.....	75
Wortels in het dorp	75
Piekeboers eer	80
Weg van aanvaarding	84
Familie, geloof en vooruitzicht	88
Goed Boeren.....	95
Hard werken en vooruitkomen	95
Afscheid van Donkerbroek.....	100
Erf in Haule.....	103
Grond onder de voeten.....	107
Voorspoed en Tegenslag.....	113
Vestiging in Haulerwijk.....	113
Bruiloft	118
Uitbreiding in Haulerwijk	121
Tegenslagen.....	127
Van de Regen in de Drup	132
Grote brand	132
Argwaan	134
Bekentenis	138
Motief	145
Voor het Hof	148
Recht gesproken	157
Boetedoening	160
Achter slot en grendel	160
Dagelijkse sleur.....	164
Afrekening	166

Ontsnapping en berusting	169
Gedonder in Appelscha	173
Na de poort	173
Herordening	179
Onder water en ijs	181
Laatste klokgelui	183
Nawoord	187
Bibliografie	191
Bijlagen	194
1. Stamlijn van Koene Roelof Fokkema	194
2. Huwelijksdispensatie Roelof Fokkema en Asseltje Aardema	214
3. Bezittingen van Koene Alberts Piekeboer en Hatte Hendriks Beetsma in 1832	215
4. Gezin Piekeboer-Oosterholt	217
5. Inventarisatie van de boedel en schulden van Hendrik Hattes Beetsma ten behoeve van Pietertje Hendriks Beetsma	219
6. Notaris Klaas Jeltas Tadema	222
7. Requisitoir van de Procureur-Generaal	224
8. Transcriptie van een gedeelte van het arrest tegen Roel Fokkes Fokkema van 5 november 1866	225
9. Eelke Aldershof	231
Lijst van figuren	233
Noten	236

INLEIDING

In familieverhalen leeft het verleden vaak voort in korte zinnen. Bij ons was dat er één: “Wij waren van goeden huize.”

Mijn grootmoeder Auktje Fokkema zei het niet om indruk te maken, maar ook niet achteloos. Het klonk als een vaststelling, gedragen door overtuiging en herinnering, alsof zij iets bewaakte waarvan zij wist dat het ooit waar was.

Die woorden stonden in scherp contrast met het leven dat zij en haar ouders hadden geleid. Veenarbeiders, generaties lang. Mensen zonder land, zonder bezit, afhankelijk van arbeid die zwaar was en onzeker. Hoe konden zulke levens sporen dragen van een verleden met aanzien? Waar had die zekerheid gelegen — en waar was zij verdwenen?

Dit boek volgt het spoor van die vraag, niet als romantische zoektocht naar verloren glorie, maar als historische reconstructie. Aan de hand van notariële akten, boedelinventarissen, gerechtelijke stukken, kerkregisters en krantenverslagen wordt zichtbaar hoe de familie Fokkema zich in de negentiende eeuw bewoog binnen een wereld waarin grond, geloof, recht en reputatie allesbepalend waren.

De familie behoorde ooit tot de vrije boerenstand. Dat betekende meer dan bezit alleen: vrije grond gaf zeggenschap, maatschappelijke status en een plaats binnen de gemeenschap. Maar die positie was kwetsbaar. Economische tegenslag, veranderende omstandigheden en menselijke keuzes konden haar ondergraven — soms langzaam, soms abrupt.

Het leven van Roel Fokkes Fokkema en zijn vrouw Grietje Koenes Piekeboer vormt het middelpunt van dit verhaal. Hun weg laat zien hoe vooruitgang niet vanzelf bestendig is, hoe verantwoordelijkheid en wanhoop elkaar kunnen raken, en hoe een poging om verlies af te wenden kan uitmonden in ondergang. Wat volgt is geen verhaal van helden of schurken, maar van mensen die handelden binnen de grenzen van hun tijd — soms verstandig, soms fataal.

Dit boek kijkt niet alleen terug naar wat verloren ging, maar ook naar wat bleef: herinnering, voorzichtigheid, en de kennis dat bezit geen garantie is voor toekomst. Uiteindelijk gaat het niet om de bevestiging of ontman-

teling van een familielegende, maar om inzicht in hoe het verleden doorwerkt — zichtbaar en onzichtbaar — in de levens die erop volgden.

FIGUUR 1 ZICHT OP HET LAND OP DE GRENS VAN HAULERWIJK EN WASKEMEER WAAR EENS DE BOERDERIJ VAN FOKKEMA HAD GESTAAN

LAND, ARBEID EN VUUR

*Het is op ons kleine wereldje een beetje raar gesteld
Want de ene mens neemt veel te grote happen
De een woont in een villa en de ander bij de belt
En die moet zich op z'n teentjes laten trappen
De een slaat z'n slag, doet wat ie soms niet mag
En de andere, dat is een feit, betaalt steeds het gelag*

Louis Davids – Eerste couplet "De kleine man"
(Uit de revue "Lach en vergeet", 1929)

VEENARBEIDER

Koene Roelof Fokkema, de vader van mijn oma Auktje, begon zijn werkzame leven zoals zovelen in zijn familie: als veenarbeider. De uitgestrekte Drentse veengebieden rond Schoonoord, Odoorn en Borger vormden zijn wereld — een landschap van vlaktes die eindeloos leken, van donkere turfgrond en de zware geur van natte aarde. Hier, in Odoornerveen, Drouwenerveen en de Valthervenen, hadden generaties voor hem hun dagen doorgebracht met het graven, drogen en afvoeren van turf — de brandstof die Nederland warm hield en steden als Groningen en Amsterdam van energie voorzag.

Koenes wortels lagen diep in dit land. Zijn vader had in de jaren zeventig van de negentiende eeuw Friesland verlaten, gelokt door de bloeiende turfwinning in Drenthe. De vraag naar turf was toen ongekend hoog. In 1876 werkten alleen al in Odoornerveen bijna zestienhonderd arbeiders dagelijks in het veen. Maar zoals zo vaak met economische bloei volgde ook hier de neergang. Tegen 1890 was de turfwinning in Odoornerveen al sterk afgenomen. De Fokkema's, net als vele andere arbeidersgezinnen, moesten elders hun geluk beproeven.¹

Aan het einde van de eeuw trok de familie noordwaarts, naar Eeserveen. Toch zou Koene Roelof later terugkeren naar zijn geboortedorp Schoonoord, gedreven door de liefde. Op 20 oktober 1911 trouwde hij met Jantje

Jagt, een dienstbode bij een koopmansgezin in Sleen. Ze was toen al zes en een halve maand zwanger van hun eerste kind — mijn oma.

Ook Jantjes wortels lagen in het veen. Haar voorouders, veenarbeiders en turfschippers, waren ooit uit Smilde vertrokken, toen de werkgelegenheid in Hoogeveen en Smilde begon te slinken. In Schoonoord vonden ze nieuw werk en een nieuwe thuisbasis. Voor Jantje was dit de vertrouwde omgeving waar zij met Koene haar gezin begon.

Daar, in dat kleine Drentse dorp, werden mijn oma en haar twee zussen geboren. Maar niet alle kinderen overleefden de harde werkelijkheid van het veen. Hun eerste dochter, Elske, stierf al na vijf maanden. Niemand wist precies waarom. Zuigelingensterfte was in die tijd een vertrouwd verdriet: in Drenthe stierf tot ver in de jaren tien van de vorige eeuw één op de vijf baby's in het eerste levensjaar. Armoede, slechte huisvesting en gebrekkige hygiëne maakten pasgeborenen kwetsbaar voor ziekten waar-
tegen geen enkel middel hielp.

Een dokter was voor de meeste veenarbeidersgezinnen onbereikbaar. Alleen in uiterste nood wendde men zich tot medische hulp. Eerst probeerde men het zelf: oude recepten, kruiden, een warm kompres, een drankje dat al generaties werd doorgegeven. Misschien gebeurde dat ook bij Elske. Misschien hielden haar ouders nachtenlang de wacht, hopend dat hun kind de koorts zou doorstaan. Maar het mocht niet baten. Het meisje stierf, en met haar een stukje hoop.

Een jaar later werd opnieuw een dochter geboren. Zij kreeg dezelfde naam: Elske. Een echo van het verloren kind, een stille herdenking en een teken van liefde. Zo ging het in die tijd. De doden leefden voort in de namen van de levenden, en het leven ging door — hoe zwaar de weg ook was.²

Na vier jaar in Schoonoord te hebben gewoond, pakten Koene Roelof Fokkema en Jantje Jagt op woensdag 2 mei 1917 hun schamele bezittingen bij elkaar en vertrokken met hun twee dochters naar Valtherveen. Hun nieuwe woonplaats lag diep in het Drentse veengebied — een nederzetting die in die dagen nauwelijks meer was dan een verzameling arbeiderswoningen langs het water. Maar wie er rondliep, voelde dat er iets broei-
de.

De oorlog had de toevoer van Duitse steenkool stilgelegd. Turf was plotseling goud waard; de prijzen schoten omhoog. Alleen veranderde er voor de arbeiders niets. Hun lonen bleven schamel. Terwijl de verveners zich verrijkten, stonden de mannen nog steeds tot hun knieën in het natte veen, hun handen zwart, hun lichamen krom.

Onvrede smeulde al jaren in het hart van de Drentse venen. In Valthermond, het kloppend hart van de turfwinning, laaide zij opnieuw op. Stakingen waren er geen nieuw verschijnsel. Tussen 1888 en 1891 hadden arbeiders al herhaaldelijk het werk neergelegd, telkens weer gedreven door dezelfde oorzaken: dalende turfprijzen, toenemende onzekerheid en de nietsontziende concurrentie van de goedkope Duitse steenkool, die de markt langzaam maar onverbiddelijk veranderde.

Hun strijd ging echter over meer dan loon alleen. Wat hen werkelijk knevelde, was het systeem waarin zij vastzaten. De verplichte winkelnering hield hen gevangen in een cirkel zonder uitweg. Lonen werden uitbetaald in afhankelijkheid, niet in vrijheid. De winkels waar zij hun brood, turf en kleding moesten kopen, waren eigendom van dezelfde veenbazen die hen te werk stelden. De prijzen lagen hoog, de marges waren smal, en wat aan het einde van de week werd verdiend, vloeiende even snel weer terug. Geld hield geen stand in dit landschap; het verdween, zoals water wegzakt in veen en zand.

Een verslag in de *Asser Courant* vatte het destijds kernachtig samen:

"... eensdeels in den eisch der arbeiders om meer loon, anderdeels in de grief, daar de arbeiders niet vrij hun winkelwaren te halen waar zij willen, maar dat bij veenbazen moeten doen."

Veel veranderde er niet. De winkelnering bleef, de lonen bleven laag, en het veen zuchtte en spuwde turf. Pas rond de eeuwwisseling begonnen de arbeiders zich te organiseren in vakbonden, waardoor hun stem iets luider klonk. Toch bleef het bestaan onbarmhartig. In het hoogseizoen begonnen de dagen om vier uur 's ochtends en eindigden ze pas diep in de avond. Voor de Eerste Wereldoorlog bracht dat zo'n 25 à 30 gulden per week op — in de oorlog, toen turf goud waard was, kon het oplopen tot veertig. Maar slechts voor wie zich wist te ontworstelen aan de wurggreep van de

winkelnering.³

In Valthermond heerste een kleine elite: zesentwintig verveners, van wie er vijf een fortuin vergaarden dat het jaarinkomen van de burgemeester met een factor acht oversteeg. Voor hen was de oorlog een geschenk, en zij waren niet van plan die winst te delen met de arbeiders die dag na dag hun lichamen afbraken in het veen.

In de lente van 1917 barstte de bom. De meest radicale arbeiders stelden steeds hogere looneisen en dat voorjaar escaleerde de situatie in de hevigste staking die de Drentse venen ooit hadden gekend. Zes weken lang lag het werk stil. De burgemeester van Odoorn smeekte de mannen terug te keren naar de turfgraven — hij vreesde dat er niet genoeg brandstof zou zijn om de winter door te komen. Maar de arbeiders hielden voet bij stuk. En toen gebeurde het onvoorstelbare. De staking eindigde niet met een overwinning, niet met een nederlaag, maar met een ramp. Het veen zelf kwam in opstand. Een gitzwarte brand, de grootste in de geschiedenis van de Drentse veenkoloniën, verteerde in één klap het strijdtoneel.

GROTE VEENBRAND

Tussen Valthermond en Nieuw-Weerdinge, op de Zuiderdwarsplaats, flakkerde een klein vuur op. Niemand wist precies hoe het was begonnen. Misschien een vonk uit de schoorsteen van een passerende locomotief, misschien een achteloos achtergelaten koffievuurtje. Wat de oorzaak ook was, het moment was fataal.

Het had al weken niet geregend. De droogte hield hardnekkig aan en over het veen joeg een straffe wind, kracht vijf, soms meer. Wat begon als een klein brandpunt sloeg binnen minuten over. De Zuiderdwarsplaats veranderde in een vuurzee die zich met angstwekkende snelheid uitbreidde: naar Valthermond, het Valtherveen, het Exloërveen, Weerdingermond, Emmer-Compascuum en Emmer-Erfscheidenvveen.⁴

Op plaatsen waar men zich veilig had gewaand, laaiden plotseling de vlammen op. Mensen zagen de horizon rood kleuren, zagen het vuur dichterbij komen en merkten te laat dat de uitweg was afgesneden. In paniek sprongen velen in de wijken — de smalle zijkanalen van het veen — en zwommen naar de overkant, achtervolgd door een muur van vuur en rook.

Het werd een ramp van een omvang die men in Drenthe niet kende. De regering greep in; het leger werd ingezet. In Valtherveen nam kapitein Van der Lely de leiding, en vanuit Groningen arriveerde een brandspuit. Maar veen laat zich niet bevelen. Het brandde diep en verraderlijk, soms ondergronds, om dagen later weer op te laaien. Zelfs acht dagen na het uitbreken van de brand stond Valthermond nog in vuur en rook.

Toen het vuur eindelijk was gedoofd, bleef een zwartgeblakerd landschap achter. Tweeduizend hectare veengrond was verloren gegaan. Honderd woningen waren in vlammen opgegaan. En het zwaarst telde wat niet te herstellen viel: zestien mensen hadden het leven verloren.⁵

De *Provinciale Drentsche en Asser Courant* zocht naar woorden en vond een vergelijking die in die jaren iedereen begreep. De verwoesting deed denken aan de platgebrande Belgische dorpen, Visé en omgeving. De verslaggever schreef:

"Op zo'n 100 & 200 M. afstand loopen 2 hoofdkanalen (Zuider- en Noorderdiep) evenwijdig van elkaar erf, langs beide vaarten hebben nijvere arbeiders en kleine winkeliers hun huizen gebouwd. Die zijn voor 'n deel vernield, want o grillige speling van 't noodlot, 't eene huis verbrandde, de woning van den buurman bleef gespaard. Aan de Zuidzijde van 't Zuiderdiep bijv, merkten we 'n paar afgebrande woningen op, daartegenover stond een houten schooltje ongedeed, maar enkele tientallen meters verder had het vuur nieuwe verwoestingen aangericht. Een groote puin hoop, waartusschen de rook van het brandende, smeulende veen hangt, 'n onbeschrijfelijk beeld van ellende."

De nasleep was nauwelijks minder zwaar. In Valthermond waren achtennegentig huizen verbrand. In Valtherveen was de materiële schade kleiner, maar de woningnood niet minder schrijnend.

Of het huis van Koene Roelof Fokkema gespaard bleef, weten we niet. In de bevolkingsregisters tussen 1900 en 1938 staat zijn naam vermeld, maar nooit met een vast huisnummer. Adressen zijn doorgestreept, vervangen en opnieuw doorgestreept — alsof ook hij, net als zovele veenarbeiders, gevangen zat in een eindeloze beweging. Wanneer een veld was afgegraven en de turf gewonnen, moest men verder. De houten huizen werden

afgebroken, plank voor plank, en opnieuw opgebouwd op een nieuw stuk veen.

Zo bleef Koene Roelof met zijn gezin, ondanks de brand en ondanks de oorlog, in Valtherveen wonen. Hun bestaan was zwervend, nauw verweven met de grond die hen voedde — en die hen in dat rampjaar 1917 bijna had verslonden.

De burgemeester van Odoorn en de arbeidsinspectie waren het opmerkelijk snel eens. De ramp, zo concludeerden zij, was niet alleen het gevolg van droogte en wind, maar ook van menselijk handelen — of beter gezegd: van het nalaten daarvan. De staking had het vuur geholpen. In hun officiële lezing lag de schuld mede bij de veenarbeiders zelf. Als zij eerder aan het werk waren gegaan, zo stelde men vast,

"dan was een groot deel van 't veen belegd geweest met natte turf en bagger en had het vuur minder voedsel kunnen vinden." ⁶

Het was een hard oordeel, en tegelijk een comfortabel oordeel. De verantwoordelijkheid werd neergelegd bij degenen die het minst te kiezen hadden gehad. Dat de arbeiders niet uit lichtvaardigheid staakten, maar uit bittere noodzaak — omdat de lonen achterbleven terwijl het leven duurder werd — bleef buiten beeld.

De brand verwoestte huizen, schuren en voorraden, maar deed meer dan dat alleen. Zij legde ook een oude breuklijn bloot: tussen gezag en arbeiders, tussen papier en praktijk, tussen officiële verklaringen en het leven zoals het werkelijk werd geleefd in het veen. Het vuur zelf doofde, maar het besef hoe snel vaste grond zijn zekerheid kon verliezen, bleef langer hangen dan de rook.

De ramp haalde intussen het landelijke nieuws. Kranten drukten foto's af van smeulende puinhopen, dakloze gezinnen en zwartgeblakerde vlaktes die zich tot aan de horizon uitstrekten. Wat zich in de Drentse venen had voltrokken, werd al snel een nationale ramp genoemd — een woord dat afstand scheidt, maar de kou en de stank van verbrand turf niet kan vangen. Zelfs koningin Wilhelmina bracht een bezoek. In een stoet van drie auto-

mobielen reed zij door de getroffen dorpen, langs de wijken en de uitgebrande huisjes. Ze bracht zes kisten mee, gevuld met kleding en beddengoed. Een koninklijk gebaar — oprecht misschien, maar onvermijdelijk te klein voor de omvang van de verwoesting.

Misschien stonden Koene Roelof en Jantje met hun kinderen langs de weg. Misschien zagen zij de glanzende auto's voorbijrijden — een zeldzaam en bijna onwerkelijk schouwspel in een wereld die normaal werd bepaald door turf, modder en armoede. Misschien hoopten zij even op hulp, op een handreiking die verder ging dan symboliek. Of misschien keken zij zwijgend toe, met het besef dat het veen hun leven hoe dan ook weer zou voortduwen, zoals het dat altijd had gedaan: naar het volgende veld, het volgende houten huis, de volgende strijd.

FIGUUR 2 KONINGIN WILHELMINA NA DE GROTE VEENBRAND (FOTO PRIVÉCOLLECTIE)

Na de brand bleef Nederland officieel neutraal, terwijl elders in Europa de oorlog in alle hevigheid voortwoedde. In Frankrijk en België lagen soldaten tegenover elkaar in eindeloze, modderige loopgraven. Het jaar 1917 bracht een opeenstapeling van dramatische wendingen: Duitsland kondigde de onbeperkte duikbootoorlog af, in Rusland werd de tsaar tijdens de Februarirevolutie van zijn troon gestoten en in april traden de Verenigde Staten toe tot het conflict. De wereld kantelde, maand na

maand.

Nederland probeerde zich met alle middelen aan de zijlijn te houden. Maar neutraliteit betekende niet dat mannen als Koene Roelof buiten schot bleven. Hij was geen jonge vent meer, maar nog altijd dienstplichtig. Tot zijn veertigste kon hij worden opgeroepen zodra de regering dat nodig achtte. In het bevolkingsregister stond het keurig genoteerd: achter zijn naam bij de opmerkingen eerst het woord *landweer*, doorgehaald en vervangen door *landst.* — *landstorm*. Papierwerk, maar met verstrekkende gevolgen.⁷

De mobilisatie van augustus 1914 had al duidelijk gemaakt hoe dun de marges waren. Met de Landstormwet van 1915 werd de kring van dienstplichtigen verder opgerekt. Koene Roelof behoorde tot de lichte van 1908. Misschien was hij destijds uitgeloot, misschien vrijgesteld. Maar in tijden van crisis golden oude beslissingen niet meer. Wat eenmaal voorbij leek, kon zomaar terugkeren.

Het toeval — of de willekeur — wilde dat juist kort na de grote veenbrand, begin juni 1917, mannen met achternamen van A tot en met Q werden opgeroepen. Het is goed mogelijk dat Koene Roelof zijn oproep toen ontving. Terwijl de as nog rookte en Jantje zwanger was van hun eerste zoon, kon hij ineens worden weggeroepen: naar het infanteriedepot in Assen, naar een ander garnizoen, of misschien uiteindelijk nergens heen. Want Nederland was niet in oorlog, en tegelijk had men handen tekort — voor bewaking, voor ordehandhaving, voor wederopbouw.

Misschien kreeg hij uitstel. Misschien hoefde hij nooit te gaan. De archieven zwijgen, zoals zij zo vaak zwijgen op het beslissende moment.

In oktober 1917 bereikte Koene Roelof zijn veertigste verjaardag. Daarmee liep zijn landstormplicht feitelijk ten einde en verdween de dreiging van militaire dienst. Maar de maanden daarvoor, de onzekerheid of hij zou worden opgeroepen terwijl thuis een kind op komst was, moeten zwaar hebben gedrukt. Het waren jaren waarin niets vanzelf sprak en alles tijdelijk leek.

En het zouden niet de laatste beproevingen zijn. Naast het verlies van hun tweede dochter, de verwoestende veenbrand en de dreiging van dienstplicht, stond het gezin Fokkema nog een strijd te wachten die minstens zo ingrijpend zou blijken.

SPAANSE GRIEP

In de eerste maand van het laatste oorlogsjaar, terwijl de wereld nog in de greep was van dood en vernietiging, bracht Jantje Jagt nieuw leven in huis. Een zoon, Roelof — een kind dat hoop moest belichamen in donkere tijden. Maar nauwelijks negen maanden later, nog maar enkele dagen na de wapenstilstand die een voorlopig einde maakte aan de Eerste Wereldoorlog, werd die hoop brutoot verstoord.

FIGUUR 3 JANTJE JAGT (FOTO PRIVÉCOLLECTIE)

Het begon onschuldig. Een beetje koorts, een schrale keel, spierpijn die ze toeschreef aan de lange, vermoeiende dagen. Maar Jantje werd snel zwakker. De koorts liep op tot ondraaglijke hoogte; haar ademhaling werd zwaar, alsof elke teug lucht haar lichaam uitputte in plaats van voedde. Ze verloor haar eetlust, haar kracht, haar vermogen om zelfs een eenvoudige slok water binnen te houden. Koene Roelof keek machteloos toe hoe zijn vrouw steeds verder verzwakte.

Het was geen gewone longontsteking. Het was de ziekte die in heel Europa slachtoffers maakte, voortgedreven door het H1N1-virus.

Aanvankelijk, midden in de nog voortdurende oorlog, werd het nieuws over de ziekte angstvallig stilgehouden om het moreel van de troepen niet te ondermijnen. Alleen in het neutrale Spanje verschenen uitgebreide verslagen over het ongrijpbare fenomeen. Het Zwitserse ministerie van Gezondheid sprak als eerste van de *Spanische Krankheit*, waarna de internationale pers de naam Spaanse griep overnam.

Men vermoedde dat Amerikaanse soldaten het virus naar Europa hadden gebracht. Vanuit de loopgraven van Frankrijk verspreidde het zich in 1918 in enkele maanden over het continent. Niemand bleef gespaard. Parijs telde in april duizenden zieken; in mei bereikte de ziekte Portugal en

Spanje; in de zomer rolde de golf door naar Scandinavië en Nederland. In Drenthe leek de schade aanvankelijk beperkt, maar in november 1918 schoot het sterftecijfer plotseling omhoog. Vooral de veengebieden werden zwaar getroffen. In de gemeente Odoorn, waartoe Valtherveen behoorde, stierven 110 van elke 1.000 inwoners — een van de hoogste aantallen van het land.⁸

Te midden van die cijfers stond ook de naam van Jantje Jagt. Op zaterdag 16 november 1918, om vier uur in de middag, stierf zij in haar woning in Valtherveen.⁹ Ze was pas negenentwintig jaar oud. Voor de statistieken was zij één van de velen — een getal in een tijd waarin de dood zich in hoog tempo door dorpen en gehuchten bewoog. Voor Koene Roelof betekende haar overlijden echter iets onherstelbaars: het verlies van zijn vrouw, zijn levensgezellin in jaren van arbeid, onzekerheid en armoede. En voor de kinderen — Auktje, Elske en Roelof — was het het verlies van hun moeder, op een leeftijd waarop zij haar het hardst nodig hadden. Achter één korte regel in een register viel een gezin uiteen. Wat achterbleef, was stilte in huis, een lege plaats aan tafel en een toekomst die vanaf dat moment zwaarder zou wegen dan zij zich ooit hadden kunnen voorstellen.

De dood kwam stil en genadeloos. Niet alleen in Valtherveen, maar in de hele regio. Het was een strijd die niet werd geleverd met geweren of kanonnen, maar met uitgeputte lichamen en wanhopige pogingen tot genezing.

Jantje was vermoedelijk één van de velen die nooit een reële kans kregen. Er heerste een schrijnend gebrek aan artsen, en degenen die beschikbaar waren, raakten snel overbelast. In sommige gevallen moesten patiënten worden geweigerd — niet uit onwil, maar uit pure onmacht. In Emmer-Compascuum, veertien kilometer van Valtherveen, schreef de plaatselijke arts op 8 november aan het College van B&W van Emmen:

"De situatie overstijgt elke voorstelling en tart alle beschrijving."

Ruim een week later volgde een nieuwe noodkreet. De sterfte bleef stijgen, niet alleen door de griep zelf, maar ook door ondervoeding: zieken

hadden eenvoudigweg niet de kracht om weerstand te bieden. De arts behandelde meer dan drieduizend patiënten — een volstrekt onhoudbare situatie. Velen stierven zonder ooit medische hulp te hebben ontvangen. In Nieuw-Weerdinge, slechts acht kilometer verderop, schreef een andere arts op 9 november:

"Het wordt steeds moeilijker, en ook voor mijn vrouw is het ondraaglijk om steeds weer mensen te moeten weigeren."

In Den Haag kwam een dringend telegram binnen:

"Verzoek om benzine Spirit te sturen naar Dr. Lodewijks in Nieuw-Amsterdam, die zijn praktijk niet langer kan voortzetten. De situatie als gevolg van de Spaanse griep is onvoorstelbaar."

Een ander, ongedateerd bericht meldde:

"Mensen sterven bij tientallen zonder enige vorm van behandeling."

De *Emmer Courant* vulde zich met rouwadvertenties, dag na dag. En zeven dagen na Jantjes overlijden verscheen opnieuw een bericht. Haar vader, stiefmoeder en halfzusje uit De Kiel en Schoonoord rouwden niet alleen om haar, maar opnieuw om een dierbare:

"Trof ons den 16 november een gevoelige slag door het overlijden van onze geliefde dochter Jantje Jagt, echtgenoot van Koene Fokkema, heden werden wij weer in rouw gedompeld door het overlijden van onze geliefde dochter en zuster Dina Alting, echtgenoot van A. Knol, in de bloeiende leeftijd van 27 jaren."

Binnen één week waren twee jonge vrouwen uit dezelfde familie gestorven. Voor de dorpen in Drenthe was dit geen uitzondering, maar een patroon: vaders begroeven dochters, kinderen verloren moeders, gezinnen vielen uiteen. De rouwadvertenties werden een macaber ritueel, waarin

Heden overleed, na een kortstondig lijden, onze geliefde Echgenoot en der Kinderen zorgdragende Moeder

Jantje Jagt,
 in den ouderdom van 29 jaar en 8 maanden.
 K. FOKKEMA en Kinderen.
 Valtherveen, 17 Nov. 1918.
 Kennisgeving aan Familie, Vrienden en Bekenden.

Heden overleed, na een kortstondig lijden, der kinderen zorgdragende Moeder

Jantje Jagt.
 in den ouderdom van 29 jaar en 8 maanden.
 R. FOKKEMA.
 A. FOKKEMA-AARDEMA
 en Kinderen.
 Vallhermond, 17 Nov. 1918.

FIGUUR 4 ROUWADVERTENTIES VAN JANTJE JAGT IN DE EMMER COURANT VAN 20-11-1918

namen elkaar opvolgden als regels op een dodenlijst.

Vanaf 13 november luidden de kerkklokken nauwelijks nog bij overlijdens of begrafenis — niet omdat er geen doden te betreuren waren, maar omdat zij te vaak moesten luiden. In Emmen werd de weekmarkt verboden; scholen sloten voor onbepaalde tijd. In huizen en op straten hing een beklemmende stilte, slechts doorbroken door het hijgen van zieken en het gedempte snikken van nabestaanden.

Waar artsen tekortschoten, bloeide de handel in hoop. Kranten stonden vol advertenties voor wondermiddelen. *Abdijsiroop, het geneesmiddel tegen influenza!* adverteerde een firma uit Rotterdam. In werkelijkheid was het suikerwater met een vleugje kaneel. De Vereeniging tegen de Kwakzalverij reageerde met eigen ad-

vertenties: *Deze siroop komt uit geen enkele abdij. Zij geneest niets.*

Maar het volk bleef geloven. In de *Emmer Courant*, op dezelfde dag dat de rouwadvertenties voor Jantje en haar stiefzus Dina verschenen, dook een nieuwe belofte op: "*Bent u bekend met de Spaanse griep? Dat viel niet mee? Maak dan kennis met Sanguinose, dat zal u beter bevallen.*" Het Haagse bedrijf beloofde een snel en volledig herstel, zolang men bereid was diep in de buidel te tasten. Een fles kostte f2,25, zes flessen f12,50 en twaalf flessen f24,— een fortuin voor velen die al niets meer hadden. Of Jantje ooit een arts heeft gezien, of dat haar familie zich vastklampte aan een van deze middeltjes, valt niet meer te achterhalen. Eén ding staat vast: het mocht niet baten.

Dat de Spaanse griep de veenstreken bijzonder hard trof, was geen toeval. De ziekte vond een ideale voedingsbodem in een armoede die al genera-

ties lang heerste, versterkt door de voedseltekorten van de oorlog. In plaggenhutten en kleine éénkamerwoningen leefden gezinnen opeengepakt, vaak met meerdere generaties onder één dak.

In 1930 telde de gemeente Emmen nog altijd circa 2.400 éénkamerwoningen; Amsterdam, zestien keer zo groot, telde er slechts 3.343. De omstandigheden waren zo slecht dat een gemeenteraadslid zich in 1913 verzuchtte:

“Zo slecht dat zelfs een boer er zijn vee niet in zou willen stallen.”

Ziekte en ondervoeding gingen hand in hand. De dagelijkse kost was karig, eentonig en nauwelijks voedzaam genoeg om weerstand te bieden tegen een meedogenloos virus. Groenten en fruit kwamen nauwelijks op tafel; het dieet bestond voornamelijk uit roggebrood, boekweit, gerst en aardappelen, aangevuld met spek of schapenvlees. Zelfs de geharde veenhakkers – mannen die de dag begonnen met het hanteren van zware werktuigen en het tillen van natte turf – aten vaak hetzelfde ontbijt en middageten: pannenkoeken en een boterham, gevolgd door een kop koffie om negen uur 's ochtends en weer om drie uur 's middags. Het avondeten bood weinig variatie: aardappelen met spek of vlees, gevolgd door rijst- of gortepap.

Naast de eentonigheid van het voedsel speelde ook alcohol een rol. Alcoholmisbruik was wijdverbreid en diep verankerd in het bestaan van arbeiders en veenbewoners. Het was geen randverschijnsel, maar een massaal verschijnsel. Rond 1880 werd in Nederland naar schatting vijftig miljoen liter jenever verbruikt — meer dan tien liter per hoofd van de bevolking. Daarnaast kwam gemiddeld nog tweeëndertig liter bier per persoon.¹⁰ Er werd gedronken vóór het werk, om de dag te beginnen; tijdens het werk, om vol te houden; en erna, om te vergeten. De fles bood een schrale vorm van verlichting tegen kou, vermoedheid en uitzichtloosheid.

Iedereen dronk. Mannen, vrouwen, soms zelfs kinderen. Wie het zich kon veroorloven, greep naar kruidenbitters of een glaasje cognac; wie dat niet kon, nam genoegen met wat voorhanden was. In de kranten doken met regelmaat berichten op over vechtpartijen die uit zulke drinkgelagen

voortkwamen — ruzies die escaleerden, messen die tevoorschijn kwamen, levens die in een oogwenk werden verwoest.

Ook Koene Roelof Fokkema werd eerder in zijn leven hiermee geconfronteerd. Op nieuwjaarsdag 1909 raakte hij in De Kiel verwickeld in een gewelddadig incident, waarbij een man die hij kende — naar eigen zeggen een vriend — hem onverwacht met een mes aanviel. De zaak haalde de krant en leidde tot een eis van vijf maanden gevangenisstraf tegen de dader. Het was geen uitzonderlijk voorval, maar tekenend voor een wereld waarin spanning, drank en geweld elkaar gemakkelijk vonden.¹¹

Of armoede, uitputting en ondervoeding doorslaggevend waren bij het verzwakken van de weerstand tegen de griep, valt niet met zekerheid vast te stellen. Maar dat zij hebben bijgedragen, staat buiten kijf. In Odoorn sloeg de ziekte toe met ongekende felheid.

Sommigen meenden dat de ramp van het jaar ervoor — de verwoestende veenbrand — de gevolgen nog had vergroot. Huizen, werkplaatsen en turfvoorraden waren verloren gegaan; voor veel arbeiders betekende dat een bestaan op het randje van overleving. Het leven in het veen was hard, en de ziekte eiste haar tol bij wie al verzwakt was.

Waarom juist Jantje werd getroffen, zal nooit volledig te verklaren zijn. Mogelijk was haar lichaam nog niet hersteld van de zware bevalling van Roelof, negen maanden eerder. In combinatie met ondervoeding en voortdurende onzekerheid kan haar weerstand te gering zijn geweest om stand te houden tegen een onzichtbare vijand.

Zij liet geen huis, geen land na. Slechts een bedrag van *f* 93,52.^{12 13} Een harde, tastbare bevestiging van wat allang duidelijk was: de Fokkema's hadden het niet breed, en de wereld van het veen kende weinig genade.

HEERTJE IN HET VEEN

De dood van Jantje Jagt sloeg een diepe wond in huize Fokkema, een verlies dat zich nauwelijks in woorden liet vangen. Het was alsof de stilte in huis zwaarder woog dan ooit. De angst voor besmetting bleef nog weken voelbaar, als een schaduw die zich hardnekkig aan muren en mensen hechtte. Pas tegen het einde van november 1918 begon het sterftecijfer in

de gemeente Emmen te dalen, al woedde de griep nog in enkele omliggende dorpen. Begin december leek het ergste voorbij. De rest van het gezin Fokkema bleef gespaard.

Na dit verlies vond Koene Roelof steun bij zijn ouders. Terwijl hij zich opnieuw in het zware werk van het veen stortte, nam zijn moeder, Auktje Aardema, de zorg voor zijn drie jonge kinderen op zich. Het huis van Roelof en Auktje werd tijdelijk een veilige haven — een plek van warmte en regelmaat in een wereld die had geschokt. Familie was hier geen abstract begrip, maar een dagelijkse noodzaak.

Vier jaar later, in 1922, laaide in Valtherveen en omliggende veengebieden opnieuw brand op. Koene Roelof en zijn kinderen waren toen veilig in Valthermond, waar zij zouden blijven. De jaren twintig vormden de laatste bloeiperiode van de Valthervenen; daarna begon de turfhandel te tanen door de hernieuwde invoer van steenkool. Dalende prijzen en afnemende vraag brachten werkloosheid en loonverlagingen met zich mee, een sluipende onzekerheid die zich als mist over het veen verspreidde. In die omstandigheden verhuisde het gezin meerdere keren binnen Valthermond en Valtherkijl, tot het zich uiteindelijk vestigde aan het Zuiderdiep, op het hoogveen bij plaats 96. Daar probeerden zij opnieuw wortel te schieten, tussen rechte kanalen en schraal land.

FIGUUR 5 KOENE ROELOF FOKKEMA (OMCIRKELD) ALS LID VAN DE FEESTCOMMISSIE BIJ DE OPENING VAN SCHOOL 96 IN 1926 (FOTO PRIVÉCOLLECTIE)

Op 9 september 1926 werd vlakbij een nieuwe openbare school geopend. Koene Roelof, inmiddels een vertrouwd gezicht in de gemeenschap, maakte deel uit van de feestcommissie. Op een groepsfoto uit die tijd staat hij centraal opgesteld, gekleed in zijn zondagse pak. Zijn verschijning is verzorgd, zijn houding ernstig en beheerst. Hij lijkt zijn plaats te hebben gevonden. Met een zekere trots stuurde hij zijn kinderen naar School 96 — een voorzichtige stap vooruit, weg van de zwaarste jaren.

Twee jaar later, op de laatste dag van december 1928, verscheen in de kolommen van de *Emmer Courant* een nieuwjaarswens, geplaatst door de oude Fokkema, inmiddels een jaar weduwnaar. De woorden, eenvoudig en zonder opsmuk, wensten de lezer voorspoed en geluk voor het komende jaar. Te midden van een zee van gelukwensen — anderhalve pagina vol goede bedoelingen — viel deze advertentie op. Het was de enige groet uit Valthermond.

De bescheiden wens leek meer dan een formaliteit. Verdriet kon verzachten, maar de leegte bleef. De oude Fokkema woonde intussen dicht bij zijn zoon Koene Roelof, op nummer 90, alsof nabijheid het gemis enigszins kon dragen.

Voor Koene Roelofs jongste dochter, Elske, begon het nieuwe jaar minder fortuinlijk. Haar naam verscheen in de *Provinciale Drentsche en Asser Courant*, maar niet op een wijze die men zich zou wensen:

"TEGEN EEN VONDER GEREDEN (31 Jan.)

Bij het schaatsenrijden reed het 13-jarig dochtertje van den heer K. Fokkema met het hoofd tegen een niet afgedraaide vonder¹⁴, waardoor een flinke wond ontstond. Ook werd de knie door den val gekneusd, zoodat ze op advies van dr. Mulder eenigen tijd rust moet nemen."

In de winter was schaatsen meer dan een tijdverdrijf; het was een ritueel, een beproefde traditie die de koude maanden draaglijk maakte. Voor de familie Fokkema, die aan de vaart woonde, was water een constante aanwezigheid, een stille getuige van hun dagelijks leven. Het spiegelde de luchten, droeg hun stemmen over het oppervlak en verbond hun wereld met die van anderen.

Het kanaal van Valthermond speelde hierin een belangrijke rol. Ooit gegraven om turf af te voeren en het veenland te ontwateren, was het nu in de winter een verbindingsweg van ijs. Waar in andere jaargetijden turf-schuiten langzaam door het water trokken, gleden nu kinderen en volwassenen met rode wangen over het spiegelende ijs. Het kanaal, dat de regio economische bloei had gebracht, bracht nu plezier en gemeenschap.

Maar water was niet alleen een bron van vermaak. Het had twee gezichten — het kon een vriend zijn, een gladde ijsvloer waarop de kinderen lachend hun rondjes trokken, maar ook een genadeloze vijand. Achter de speelse sprongen en de razendsnelle slagen van scherpe schaatsijzers school een dreiging die iedereen kende, maar waar niemand te lang bij stil wilde staan. Het water gaf en het water nam, en de familie Fokkema wist dat maar al te goed. Hoe diep deze wetenschap reikte, zou later in dit verhaal pas echt duidelijk worden...

DRIE GENERATIES

Aan de overkant van de vaart stond het huis van de veenarbeidersfamilie Van der Heide: een levendig, haast overvol huishouden waar het leven zich afspeelde in een voortdurende stroom van stemmen, voetstappen en kinderlijk rumoer. Geert van der Heide had een groot gezin — eenentwintig kinderen uit twee huwelijken, eerst met Esther van Veen en later met Leentje Smit. Tegen het einde van de jaren twintig woonden er nog zo'n tien kinderen thuis. Het huis ademde de geur van brood, natte wollen sjaals en de warmte van samenzijn.

Hendrik, de oudste zoon uit Geerts tweede huwelijk, had een ontembare energie. Op het voetbalveld van Valthermond West vocht hij voor elke bal, samen met de zoon van Koene Roelof Fokkema. Zijn talent bleef niet onopgemerkt. In zijn beste jaren speelde hij in de vierde klasse van de KNVB, een prestatie die ook door de Drentse Voetbalbond werd vermeld. Maar voetbal was niet het enige wat Hendriks aandacht trok. Aan de overkant van de vaart woonde Auktje Fokkema. Wat begon als een uitwisseling van blikken bij de waterkant, groeide langzaam uit tot iets dat sterker was dan woorden. In winteravonden, wanneer de vaart dicht lag en het ijs hun stemmen droeg, vonden zij elkaar.

FIGUUR 6 ELFTAL VAN V.V. VALTHERMOND WEST CA. 1934, MET VIJFDE VAN LINKS BOVEN HENDRIK VAN DER HEIDE (MID-VOOR) EN GEHEEL ONDER MIDDEN ROEL FOKKEMA (KEEPER), (FOTO PRIVÉCOLLECTIE)

Toen hun eerste kind werd geboren — een dochtertje met zwarte haren en blauwe ogen, mijn moeder — viel de naam vanzelf: Jantje, genoemd naar Auktjes moeder, die aan de Spaanse griep was overleden. De naam droeg het verleden met zich mee, maar hield ook een belofte in: een nieuw begin, na donkere jaren.¹⁵

Na hun huwelijk in het bescheiden stadhuis van Exloo betrokken Hendrik en Auktje een huis aan de Valtherblokken in Valthermond. Het was een sobere plek, waar de wind vrij spel had en de huizen verspreid tussen de velden lagen. Het leven was eenvoudig, maar de toekomst leek nog open en ongehinderd.

Jantje was te jong om naar school te gaan. In een tijd waarin kleuterscholen zeldzaam waren, verkende zij de wereld op eigen tempo. Soms bracht die wereld haar naar het huis van haar grootvader, Koene Roelof Fokkema, op nummer 83. Afstand betekende weinig voor een kind met een doel. Zodra hij haar kleine gestalte in de verte zag, gaf hij zijn Duitse herder een kort bevel:

“Ga Jantje mar haolen.”

De hond gehoorzaamde en begeleidde haar zwijgend tot ze veilig op de